

A BETŰK HATALMA

MEGJEGYZÉSEK A TEL-ZAYITBAN TALÁLT

ABECEDÁRIUM TÖRTÉNETI JELENTŐSÉGÉHEZ

I. Előljáróban

A nyugati sémi epigráfia egyike a leggyorsabban fejlődő tudományágaknak az Ószövetség világán belül. Gyakorta kerülnek elő újabb és újabb szövegek, amelyek természetesen nemcsak a paleográfia, hanem adott esetben a sémi filológia és a történettudomány számára is éltető nyersanyagot szolgáltatnak. Gondoljunk csak bele: az egyiptomi Újbirodalom korának szövegeitől az Itáliában talált császárkori nabateus feliratokig, vagy akár még tovább ível a sor! S a mennyiség még akkor is lenyűgöző, ha figyelmünket egyetlen konkrét korszakra, a vaskorra, annak is a II. periódusára¹ összpontosítjuk. Ha azonban akár csak ezt az anyagot is áttekintjük, nyomban látjuk, hogy a parttalanság elkerülése érdekében további szűkítések elkerülhetetlenek.

1. Célkitűzések

Jelen írásunkban, tekintettel arra, hogy kiválasztott szövegünk egy ábécé, nem vállalkozhatunk a sémi nyelvek, vagy akár csak az északnyugati sémi nyelvek közti kapcsolattrendszer felvázolására. Ehhez ugyanis szavakká, esetleg mondatokká összekapcsolt betűkre volna szükségünk. Másfelől ez a kérdés egyébként is eléggé forrong a kutatásban, így önmagában is megérdemelve egy hosszabb tanulmányt.² Nem célnk többek között a fonológiai kérdések vizsgálata, holott igen érdekes volna megvizsgálni, miként oldották meg az egyes északnyugati sémi írásrendszerek a jelek és a saját fonémáik száma közti eltérés problémáját.³

¹ A vaskor II. datálása körül a palesztinai régészetben régóta heves vita dúl. A tét nagy, pedig talán mindössze száz esztendő a vita tárgya. A ma mainstream-nek számító *low chronology* a vaskor II kezdetét Kr.e. 900-ra, a konzervatívnak tartott *high chronology* kb. Kr.e. 1000-re teszi. A probléma jelentőségét az adja, hogy például a Hácórbán, Megiddóban és Gézerben megtalált kamrás kapukat a *high chronology* szerint Salamon, a *low chronology* szerint viszont Áháb építette – talán mondanunk sem kell, két egymástól távolabb álló megítélésű királyról nem is nagyon lehetne szó. A legfontosabb kézikönyvek kronológiai adatait a könnyebb tájékozódás kedvéért mellékeljük:

korszak	Volkmar Fritz	Amihai Mazar	Helga Weippert
vaskor I.	1200–1000	vaskor I A: 1200–1150 vaskor I B: 1150–1000	1250–1000
vaskor II A	1000–900	1000–925	1000–900
vaskor II B	900–700	925–720	900–850
vaskor II C	700–587	720–586	850–586

² Első tájékozódásra kiválóan alkalmasak a *Cambridge Encyclopaedia of the World's Ancient Languages* vonatkozó címszói.

³ Gondoljunk csak arra, hogy a fóníciai eredetű, 22 tagú jelrendszer a héber számára is szükségesnek bizonyult, úgyhogy a masszóreták külön diakritikus jel segítségével különböztették meg a š – t és a š – t. S akkor a még több fonémával rendelkező óarámi problémáiról még nem is szóltunk. A dolgot csak még bonyolultabbá teszi egy másik körülmény. Az ugyanis kétségtelen, hogy a 22 jelből álló betűkészlet fóníciai eredetű, ám legalább ennyire bizonyos az is, hogy ennél maga a fóníciai is több fonémát tartalmazott. Ezen nincs is mit csodálkoznunk, bizonyítani talán éppen ennek az ellenkezőjét kellene. Vö.: KYLE MCCARTER, P. Jr. 2008, 47, további bőséges irodalommal!

Sokkal inkább két problémát kívánunk vizsgálni, amelyek történeti, illetve művelődéstörténeti jelentőséggel bírnak. Először megpróbáljuk paleogeográfailag elhelyezni a tel zayiti abecedáriumot, hogy kiderítsük, tekinthető már egyértelműen héber írásnak, vagy nem. Másodszor pedig, az első kérdésre adott válasz függvényében megpróbáljuk megállapítani, rendelkezik-e a szöveg valamiféle relevanciával a vaskor II Júdájának írástudására, ezen keresztül pedig állami szervezettségére nézve.

2. *Lelet és lelőhely*

Tel Zayit nem túlságosan nagy, sőt mondhatni kicsiny település volt a Sefela-síkság és a Júdai dombvidék határán. Nagyjából félúton található Gát⁴ és Lákis⁵ között. Stratégiaileg mégsem tekinthetjük jelentéktelennek, mert mintegy ellenőrizte a Guvrin-völgyet, a júdai dombvidékről a tengerpartra vezető utak egyikét.⁶ A régió a Kr.e. II. és I. évezred fordulóján ütközőzónát képezett az izraeliták és a filiszteusok között. E helyzet viszonylag pontos leírását a központi hely teóriájának segítségével végezhetjük el. Az elmélet maga elég régi⁷, felhasználását a régészetben viták övezik, magunk azonban – másokkal együtt úgy véljük, ez is egy módszer lehet bizonyos települések kapcsolatrendszerének vizsgálatakor⁸. Az elmélet szerint a központként funkcionáló települések egymástól optimális távolságra igyekeznek létrejönni. Így ma, egy régió teljeinek mérete, valamint egymáshoz viszonyított helyzetük alapján nagyjából fel lehet térképezni a települési hierarchia alapviszonyait. Ezt az ideális helyzetet azonban több tényező is befolyásolhatja, például a terepviszonyok, a politikai konstelláció és még sok egyéb⁹. A filiszteusok által birtokolt tengerparti öt város (Pentapolis) darabjai sem feltétlenül ideális (azaz körülbelül egy napi, 25–30 kilométeres) távolságban feküdtek egymástól. A tengerparti települések (Gáza, Askalon és Asdod) esetében ez nagyjából megvalósult, ám a szárazföld belsejében fekvő Gát és Ekron vonzáskörzetei részben lefedték egymást. Ebből következően, amikor ketjük közül az egyik a virágkorát érte, a másik szükségképpen mélypontra kellett, hogy legyen. A feltárások ma már világosan jelzik, hogy ez pontosan így is történt¹⁰. Csakhogy a filiszteus territóriumhoz kelet felől csatlakozott a júdai, amelyet ugyancsak vizsgálhatunk a centrális helyek elmélete felől kiindulva. A júdai rendszer két, leginkább nyugatra fekvő centrális helye Bétsemes, illetve Lákis voltak. Bétsemes vonzáskörzete azonban több mint 50%-ban azonos volt Gát vonzáskörzetével, s Gát vonzáskörzete ezen felül átfedéseket mutatott Lákissal, sőt az egy szekcióval keletebbre fekvő Hebronnal is.

Ha mindezt figyelembe véve Izrael történetének minimalista szemléletéből indulunk ki, akkor valószínűnek kell tartanunk, hogy a térség és a korszak legnagyobb városa, a filiszteus kézen levő Gát ellenőrizte Tel Zayitot, amely tehát a filiszteus civilizáció perifériáján élte hétköznapijait.¹¹ Ha a maximalista nézőpont tarthatatlan követése helyett¹² egy nem extrém módon minimalista álláspontot¹³ követünk,

⁴ Tell es-Safi, vö.: az ásátás honlapjával, ahol e pillanatban a legkényelmesebben érhető el a legfrissebb információ! Az áttekinthető monográfiára egyelőre még várunk kell.

⁵ Tell ed-Duweir, vö.: NEAEHL 897–911!

⁶ Vö. Tappy, R. E. 2008, 1!

⁷ Kidolgozását ld.: CHRISTALLER, W. 1933.

⁸ Ld. ehhez mindmáig JOHNSON, G. A. alapvető esettanulmányát!

⁹ Ld. ehhez bővebben: Garfinkel, Y. 2007, 17!

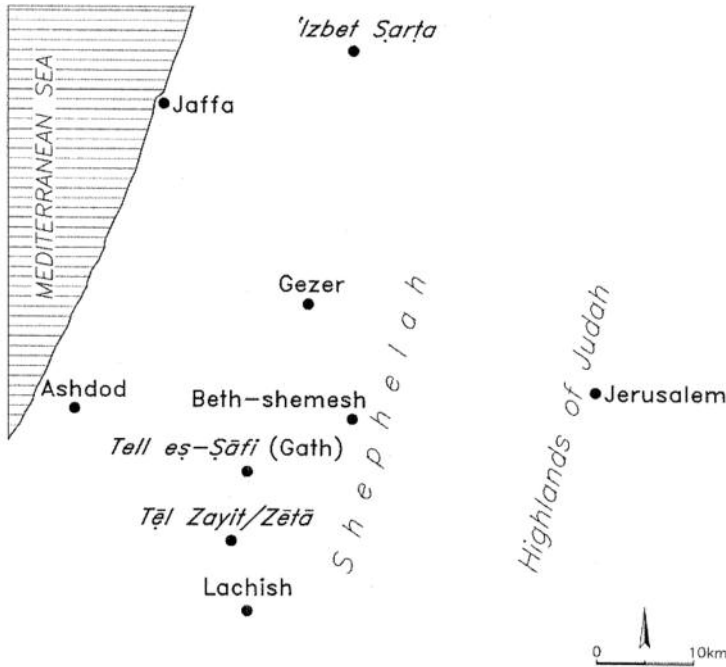
¹⁰ Vö.: GARFINKEL, Y. 2007, 20, további bőséges irodalommal!

¹¹ Így: FINKELSTEIN, I. – SASS, B. – SINGER-AVITZ, L. 2008, 9.

¹² Ez utóbbi ugyanis azzal számol, hogy Dávid és Salamon állama a Nílus deltájától az Eufráteszig meghódította az ókori Közel-Kelet jó egy harmadát. E nézet tarthatatlanságáról könyvtárnyi irodalom olvasható. Magyar nyelven ld.: Karasszon István 2009, 80–81, valamint KŐSZEGHY MIKLÓS 2001, 119–122.

¹³ Vö.: TAPPY, R. E. 2008, 13–25!

akkor magunk helyesebbnek véljük, ha Tel Zayit esetében kettős kötődésről beszélünk. A telep és az egész régió ezek szerint hol Jeruzsálem, hol pedig Gát érdek körébe tartozott. Ha a vaskor II datálásában a high chronology megoldását követjük, akkor nem zárható ki, hogy Tel Zayit az abecedárium lejegyzésének idején Dávid, esetleg Salamon államához tartozott. Hogy milyen szoros kötelékben, s hogy milyen jogi konstrukcióban, azt egyelőre nem lehet tudni. A történeti helyzet pontosabb és részletesebb kiértékelését alább végezzük majd el.

Maga a lelet 2005-ben került elő valamivel több, mint egy méter hosszon, enyhén meghajolva, egy mészkőlapba vésvé.¹⁴ A sorozat az északnyugati sémi alfabétum más helyekről is ismert 22 jelét tartalmazza, de a mára meghonosodott tudományos sorrendtől kissé eltérő módon¹⁵. A waw megelőzi a hét és a hetet, a jod a tetet, a lamed a kafot, a pe az ajint. Nyilván a szöveg viszonylag korai volta lehet az oka annak, hogy a betűsorrend eltér a megszokottól. Az írás iránya viszont már jobbról balra halad, ami pedig a valamivel korábbi, Izbet Sartah-ban talált osztrakonon nem így van.¹⁶

A szöveg datálásával nemcsak a fentebb már említett low versus high chronology – vita miatt vannak bajok. A meredek domboldal vaskori stratigráfiája egyelőre komoly vita tárgya az ásató, Ron L. Tappy, és

¹⁴ Sajnos nem állt módunkban az eredeti feliratot tanulmányozni, de a Tappy, R. E. 2008, 5 fényképe jól érzékelteti a betűsor méreteit. Az is jól látható a fényképen, hogy a földben töltött hosszú idő ellenére is elég jól megmaradtak a betűk vonalai.

¹⁵ Igaz: nem zárhatjuk ki azt az eshetőséget sem, hogy nem a mára megszokottá vált sorrend, hanem éppen ez lehet az eredeti.

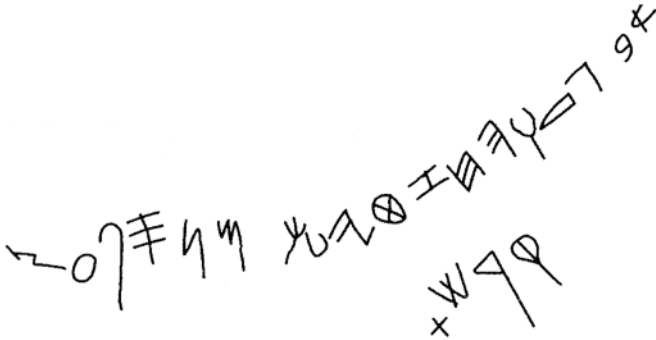
¹⁶ A szöveget ld.: DEMSKY, A. 1977!

a low chronology élharcosának számító Israel Finkelstein között.¹⁷ A kerámiaanyag biztosan a vaskor II-höz kapcsolható része egyelőre elég kis mennyiségű, és mindössze egyetlen fázisra koncentrálódik – így Finkelstein. Vagyis szerinte a lelet vagy nem a vaskor II terméke, vagy ha igen, akkor is mindenképp későbbi, mint Kr.e. 900. Az ásató analízise szerint ezzel szemben a kő minden kétséget kizáróan a vaskor II. során került a földbe, s éppen ezért a Kr.e. X. századból származik.¹⁸ A város, amely késői bronzkorban létezett, majd a Kr.e. 1200 körül bekövetkezett általános levantei összeomlásban elpusztult, s két évszázadon át lakatlan maradt, éppen ez idő tájt lépett újra a fejlődés útjára. Amíg Tel Zayit feltárása nem folyik tovább, addig a messzi távolból aligha tudjuk eldönteni, hogy a feliratot hordozó kő vaskori datálása megállja-e a helyét, vagy nem. A kronológiai vita hullámai pedig egyelőre cseppet sem látszanak csillapodni, így a végső szót egyelőre itt sem lehet kimondani. Mindezek ellenére tény, hogy a tell zayiti abecedárium a legkorábbi, ilyen jellegű palesztinai leletek közül való.

II. Az abecedárium

Az ábécék tanulmányozása elég régi, és máig vitatott téma az északnyugati (és az ahhoz kapcsolható) sémi filológiában. Az első nagy kérdés a betűk sorrendje. Itt ugyanis két alap-csoport található. Az egyikben a betűsorrend az elején hé-lámed-het-mém, innen származik a betűsornak a nyugati kutatásban használt, mozaikszóra emlékeztető neve: halahama-típus. Ezt a sorrendet mutatja az ódélarábiai ábécé, valamint a hozzá tartozó, belőle származtatható, vagy vele összefüggő típusok (sábai, qatabán, etióp stb.). A másik, a Biblia világa felől nézve talán ismertebb típus neve abgad, a sorrend pedig a sor elején: alef-bét-gimel-dálet. Hogy a kettő közül úgymond melyik az „eredeti”, nos ezt a kérdést nem érdemes feltennünk. Ősi hagyomány mindkettő, s nincsenek adataink, amelyek alapján el lehetne dönteni legalább azt, melyik közülük a régebbi. Hiszen csak az első leírt formákat tudjuk (ha szerencsénk van) datálni, ám ezek mögött nyilván egy hosszabb, ám gyakorlatilag beláthatatlan hagyomány húzódik meg. A zayiti abecedárium az abgad-csoportba tartozik, ám jól mutatja, hogy ez a csoport csak a kezdő betűk sorrendjét tekintve egységes, a betűsoron belül még az e típushoz tartozók közt is vannak eltérések (például a pe és az ájin sorrendje változhat).

Ha ezek után a lelet közelebbi vizsgálatához látunk, nem árt magunk elé idézni a betűket hordozó képről készült rajzot¹⁹:

¹⁷ FINKELSTEIN, I. – SASS, B. – SINGER-AVITZ, L. 2008, 2–4!

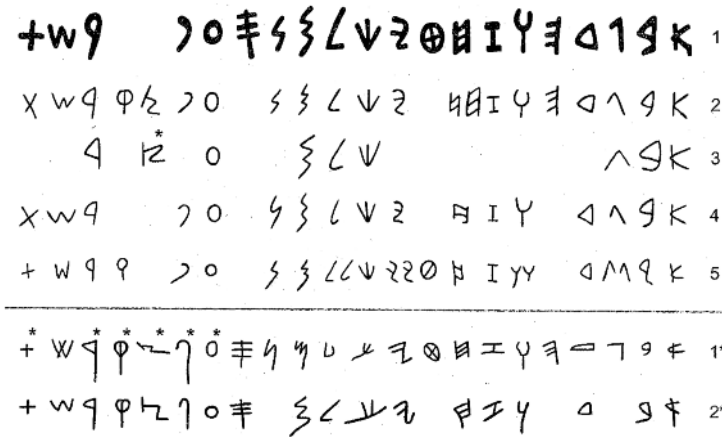
¹⁸ TAPPY, R. E. 2008, 4.

¹⁹ Széles körben elérhető, jó minőségű fénykép a viszonylag friss szövegről egyelőre nem áll rendelkezésre.

A betűk elemzése alapján elég hamar kiderül²⁰, hogy az írásképre erősen hatott a föníciai rendszer. Ennek nemcsak az az írástörténeti oka van, hogy a levantei, nem ékírások²¹ betűírások közül a legkorábban a föníciai terjedt el.²² Az okokat keresve egészen az Amarna-korig, vagyis a Kr.e. II. évezred utolsó harmadáig érdemes visszamennünk.²³ A világban ekkor (nehézség miatt kissé talán meglepő módon) az akkád közép-babiloni dialektusa volt a nemzetközi érintkezés nyelve Babilóniától egészen Egyiptomig. Az akkád tehát szupraregionális standard, lingua franca volt. A kánaáni térség regionális koinéjének egyes elemei az Amarna-levelek kánaáni glosszáiból valamelyest rekonstruálhatók. Ez a regionális standard, más néven levantei koiné lett egy sor későbbi, egymáshoz igen közel álló nyelv, a föníciai, az ammóni, az edómi, a moábi, az izraeli és a júdai kiindulási pontja. Ehhez járult az a tény, hogy a Kr.e. X. században Fönícia gazdasági ereje (a Földközi-tenger keleti medencéjének kereskedelmét a föníciai városok ellenőrizték ekkoriban) mindent még tekintélyesebbé tett, ami csak Fönícia felől érkezett.

1. Paleográfiai vonatkozások

Ha mindezeket szem előtt tartva szemügyre vesszük a felirat betűit, akkor azt láthatjuk, hogy a waw a föníciai mintákat követi, félköríves felső részével. Hasonló a helyzet a tav és az ajin esetében is. A het kissé bonyolultabb eset. Látható, hogy a zayiti het nem a lokális, kánaáni nyílhegyeken és az izbet-sartahi osztrakonon is látható doboz-formát követi, hanem valamelyes modifikáltsága ellenére is inkább a föníciai formákhoz igazodik.

1. az Ahirom-szarkofág betűi,
2. a Yehimilik-felirat betűi,
3. az 'Abiba'al felirat betűi,
4. az 'Eliba'al-felirat betűi,
5. a Sipitba'al felirat betűi,
- 1* a tel-zayiti abecedárium,
- 2* a gézeri kalendárium

²⁰ Ld. ehhez KYLE McCARTER, P. Jr. 2008, 47–56, valamint eltérő következtetésekre jutva ROLLSTON, Chr. A. 2008, 72–89!

²¹ Gondolunk itt az ugariti írásrendszerre.

²² Jól érzékelhető ez már akkor is, ha a betűk nevét szemügyre vesszük. A b neve például héberül bêt, a betűnév jelentése pedig ház. Csakhogy a házat jelentő szó héberül bayt, vagyis diftongust tartalmaz. A föníciaira jellemző ez a fajta diftongus-kontrakció, a héberre viszont nem, hiszen noha egy csoportba tartoznak, azért két külön nyelvről van szó. Kivételt képez a héberben a záin és az 'ayin, amelyeknek a neve a kontrakció nélküli, diftongust tartalmazó formát őrzi. Ám a záin görög neve, a zêta (a sémi folyamatokat érzékeltetendő talán még jobb volna a zêta-forma) már azt mutatja, hogy itt a föníciaira jellemző, kontrahálódott forma áll a háttérben. Ld. erről bővebben: KYLE McCARTER, P. Jr. 2008, 46–48!

²³ A következőkhöz vö.: LEHMANN, R. 2008!

Néhány betű esetén viszont a zayiti alak egyfajta önállósodást mutat. Az alef esetében például nem a megszokott szögletes főníciai forma jelenik meg. A gimel sokkal markánsabb vízszintes szárral szerepel, mint a főníciai példákön, a dalet Tël Zayitban meglehetősen egyedi formát mutat. A mém és a nún erőteljesen eltér a főníciai formáktól, a lámed pedig egészen messze áll a főníciai előképektől, sokkal közelebb a Kr.e. XI. század végéről származó bronz nyílhegyeken megfigyelhető kánaáni betűformákhoz.

1. Izbet-Cartah osztrakon,
2. korai 11. századi nyílhegyek betűi,
3. 11. század közepi nyílhegyek betűi,
4. kései 11. századi nyílhegyek betűi,
5. a tel-zayiti abecedárium,
6. a gézeri kalendárium betűi

További szembevetendő jelenség, bizonyos betűknek a főníciaihoz képest tapasztalható meghosszabbodása. Egyértelműen ez látszik az alef, a hé, a waw, a kaf, a mém és nún esetében. A két utóbbinál a fejrész megváltozását is láthatjuk, ezt is abecedáriumunk jellegzetes vonásának tarthatjuk.

A zájjin esete teljesen egyedi. A betűsor zájjinja ugyanis minden ismert főníciai előfordulásnál sokkal szélesebb, nem tekinthető tehát a főníciai forma örökösének. A topográfiaileg és időben is legközelebb eső gézeri kalendárium zájjinja ugyancsak sokkal szélesebb a főníciai formáknál, de a zayiti egyenes zájjinnal szemben a gézeri jobbról balra lejt. Nem lehetetlen, hogy a zájjin a maga korában csak a zayiti közösségre jellemző formában íródott – legalábbis újabb lelet felbukkanásáig ezt feltételezhetjük.

A főníciai hatás mellett ezek szerint az egyediségre való törekvés is jelen van mint tendencia a zayiti betűsor egyes darabjaiban. A helyi közösség tehát már elindult azon az úton, hogy a betűk egyedi formálásában kifejezze saját magát. Az íráskép már nem tisztán főníciai, de ugyanakkor hébernek sem mondható semmiképp sem.²⁴ A leghelyesebb talán még mindig Josef Naveh terminológiáját követni, és filiszteus jellegű, tengerparti típusnak tartani a zayiti abecedárium írásképét.²⁵ A kérdés már csak az, hogy milyen etnikumhoz köthetők az imént elemzett betűformák? Az íráskép ugyanis nem sokat árul el arról, milyen nyelven olvassunk egy szöveget. A Mesa-felirat nemcsak egyszerűen olvasható héber nyelvtudással, hanem néhány helytől eltekintve még a masszóréta pontozást is elviseli magán. (Hogy azután ezt történetileg jól tesszük-e, az természetesen más kérdés.) Eközben viszont a felirat betűformái a főníciaihoz állnak legközelebb²⁶. Arról nem is beszélve, hogy az ókori Közel-Keleten elterjedt jelenség volt a diglosszia, vagyis az írásos, hivatalos megnyilvánulások nem feltétlenül és nem mindig az adott közösség által beszélt nyelven

²⁴ Vö. KYLE McCARTER, P. Jr. 2008, 56.

²⁵ NAVEH, J. 1982, 76.

²⁶ Bármilyen meglepően hangzik, magunk úgy véljük, hogy ez a főníciai íráskép izraeli közvetítéssel juthatott el Moádba. Az Izrael és Föníciai közti szoros kapcsolatokat a tudomány régóta ismeri, s a földrajzi közelségen túl azzal magyarázza, hogy az Omri-dinasztia második királyának, Áhábnak főníciai felesége volt (Jezabel). Amint pedig az ókori Közel-Keleten gyakorta megfigyelhetjük, az Izrael ellen háborúzó móabi király, Mesa, átvette az ellenség kulturális vívmányainak egy részét, például a monumentális feliratokhoz szükséges betűformákat. Hogy ezzel a főníciai írásképhez közelít, arról aligha volt fogalma.

történtek. A legjobb példát erre talán a sokkal későbbi nabateusok szolgáltatják. Erősen jellemző, nabateus betűformákkal arámiul írtak, miközben beszélt nyelvük észak-arábiai volt.²⁷ Hasonló jelenséget a zayiti közösség esetében sem zárhatunk ki. Hogy azután ez a beszélt nyelv melyik lehetett, azt nem tudjuk. A júdai valamilyen korai formája éppen úgy szóba jöhet, mint a sémi (talán éppen föníciai) elemekkel? kevert filiszteus is. Ne feledjük: akármikorra datáljuk pontosan a zayiti leletet, a levantei koiné kialakulásának időszakában vagyunk. Ekkortájt pedig nemcsak az államhatárok, hanem a nyelvi határok is mozogtak az egész régióban. Sőt, hogy a helyzet bonyolultságát még jobban érzékeltessük, helyesebb talán csak dialektus-határokról beszélni a regionális standardnak számító levantei koinén belül.

2. Történeti implikációk?

A mai Izraelben az ókori Izrael története elsőrendű fontosságú nemzeti kérdés. A modern izraeli nemzettudat egyik alappillére az a meggyőződés, hogy mai izraeliek ősei a bibliai korban minimum azt a területet birtokolták, amelyet Izrael mond magáénak a hatnapos háború óta. De már sokkal korábban, nyomban az államalapítás után tetten érhető volt ez a gyökérkeresés, adott esetben pedig gyökérteremtés, amely a modern Izraelt volt hivatva összekapcsolni ókori őseivel. Jeruzsálemből Tel-Aviv felé autózva természetesen elérünk az Estaoli-erdőig, ahol Sámson hőstetteinek egy része zajlott. Senkinek ne legyen szemernyi kétsége sem: fogalmunk sincs, merre lehetne lokalizálni az adott erdőt. Talán tényleg „valahol a közelben”, de az is lehet, hogy valahol az Óperenciás-tengernél (azaz valahogy úgy, hogy a helyszín elnevezésének van reális geográfiai alapja: Ober-Enns), vagy talán csak az Üveghegyen túl. Ha viszont Estaoli erdő, akkor az autópályán Sámson-csomópont. Az ókor ilyesféle felhasználása természetesen nem kizárólag az izraeli fél sajátja. A palesztin közmeggyőződés szerint ők a filiszteusok leszármazottai (az elképzélést nyilván a délábás eredetmagyarázó próbálkozások közé érdemes sorolni), első két királyuk neve pedig Daud (=Dávid) és Szulejmán (=Salamon) volt. Ezek a tények azonban nem az ókortörténet illetékességi körébe tartoznak, bár jól mutatják: a konfliktusok sokaságától szabdalt Palesztinában a történeti érvelésnek különösen nagy súlya van. Ismerve a térség turbulens történetét, az ott élő emberek mindegyikének ereiben folyhat filiszteus, zsidó, makedón, görög, arab és még ki tudja milyen vér. Nem csodálkozhatunk hát azon, hogy minden, még egy ábécés betűsor is komoly aktuális jelentőséget kaphat.

Ráadásul Tel Zayit esetén a tét nem kicsi. Ha ez a betűsor egyértelműen héber, és ha Tel Zayit júdai település volt (a két érv egy adott kontextusban természetesen egymást erősítheti), akkor innen már csak egy lépés feltételezni: a betűsor arra utal, hogy Dávid és Salamon állama valóban létező, nagyszerű és nagyszabású képződmény volt. Ráadásul még a határvidéken is jelen volt az írástudás, ez pedig kétségtelenül annak jele, hogy az állam központi részein jól iskolázott írniok réteg tevékenykedett. Vagyis a minimalisták Izraelt és Júdát folyvást kicsinyítő álláspontja egyre kevésbé állja meg a helyét. A kérdés persze elsősorban számunkra most azt, mit nevezhetünk írástudásnak a szó semleges értelmében.

A sok kínálkozó definíció közül magunk erre az esetre nézve Chr. A. Rollston megoldását tartjuk a leginkább követhetőnek: (literacy is) „*substantial fertility in a writing system, the ability to write and read and understanding a standard script, a standard orthography, a standard numeric system, conventional formatting and terminology, and with minimal errors...*”²⁸ Szó sincs tehát arról, hogy ahol írás van, ott szükségképpen azonnal megjelenik a magaskultúra részeként a magas szintű irodalom is. Ha valaki felismeri

²⁷ A kérdéskörhöz legújabbban ld.: HACKL, U. – JENNI, H. – SCHNEIDER, Chr. 2003, 19–21!

²⁸ ROLLSTON, Chr. A. 2008, 61.

a betűket és mondjuk le tudja írni a nevét, az bizonyos értelemben (igaz, eléggé megengedő értelem ez) már írástudónak tekinthető. Mindez azonban még nem jelenti azt, hogy mindenki egyazon írás standardizált formáját használja, még kevésbé azt, hogy egy ilyen betűsorból következik egy adott állam magas írnoki szerveztségének ténye. Tel Zayit abecedáriuma tehát nem lehet bizonyítéka egy dávidi-salamoni, hatalmas birodalom meglétének, de még csak egy kis méretű állam létének sem. Ugyanis egy ilyen betűsor még nagyon messze áll attól, amit az állam irányításához szükséges írnoki kaszt képzése és működése megkívánna. Amíg nincs egyértelműen héber nyelvű, az írnoki kaszt működése során üzemszerűen keletkezett nyelvelmélünk, addig azt kell mondanunk: a salamoni állam a hasonló ókori államok analógiájára alighanem rendelkezett bizonyos szintű írásbeliséggel. Ám ugyanezen analógia arra int, hogy az igazgatás szóbeli formái sem voltak mindenképp használhatatlanok egy olyan apró méretű állam számára, mint amilyen felett Dávid, majd a fia uralkodott.

III. Kitekintés

Összegzésként talán nem árt összefoglalni, mit tartunk magunk valószínűnek a dávidi-salamoni államról, főként a fentebb elemzett abecedárium fényében.

- Dávid és Salamon valós személyek voltak, s királyként is valós politikai szereplőknek kell tartanunk őket. Nem létező személyek köré nem szőnek olyan pompás koszorút néhol legendáris elemeket sem nélkülöző történetekből, miként tették azt Dávid esetében.
- Az Ószövetség által említett dávidi-salamoni állam is létezett, legfeljebb sokkal kisebb területen, mint gondolnánk. Júda, Jeruzsálem környéke és északról a benjamini-efraimi régió Sikem körzetének magasságáig.
- Ezen államalakulat nyugatról határos volt a filiszteusokkal, így Tel Zayit régiója ütközőzóna lehetett a dávidi állam és a filiszteusok közt.
- Ha azonban meggondoljuk, hogy a Kr.e. X. században Gát, a korszak legnagyobb filiszteus városa 50 hektár kiterjedésű volt²⁸, Jeruzsálem pedig 4 hektár, akkor nem nehéz megjósolni, hogy a határvidéken az 5 kilométerre fekvő hatalmas Gátnak, vagy a 40 kilométerre fekvő, falusias méretű Jeruzsálemnek volt-e több szava.
- Ám a politikai struktúrák szintje alatt, azoktól csak a legszükségesebb mértékig befolyásolva zajlott a régióban a kulturális csere, minden igazi fejlődés motorja.

²⁸ ROLLSTON, Chr. A. 2008, 61.

²⁹ Vö.: UZIEL, J. – MAEIR, A. M. 2005!

Bibliográfia:

- Byrne, R. 2007:** The Refuge of Scribalism in Iron Age I Palestine, *BASOR* 345, 1–31.
- Carr, D. M. 2008:** The Tel Zayit Abecedary in (Social) Context, in: szerk. Tappy, R. E. – Kyle McCarter, P. Jr.: *Literate Culture and Tenth-Century Canaan. The Tel-Zayit Abecedary in Context*, Winona Lake / IN, 113–129.
- Cristaller, W. 1933:** *Die zentrale Orte in Süddeutschland, eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gestozmässigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen*, Gustav Fischer Verlag, Jena
- Cross, F. M. – Stager, L. 1996:** A Philistine Ostrakon from Ashkelon, *BAR* 22, 64–65.
- Demsky, A. 1977:** A Proto-Canaanite Abecedary Dating from the Period of the Judges and Its Implications for the History of the Alphabet, *TA* 4, 14–27.
- Finkelstein, I. – Sass, B. – Singer-Avitz, L. 2008:** Writing in Iron Age IIA Philistia in the Light of the Tel Zayit / Zētā Abecedary, *ZDPV* 124, 1–14.
- Garfinkel, Y. 2007:** The Dynamic Settlement History of Philistine Ekron: A Case Study of Central Place Theory, in: szerk.: Ben-Tor, A. – Dessel, J. P. – Dever, W. G. – Mazar, A. – Aviram, J.: „*Up to gates of Ekron.*” *Essays on the Archaeology and History of the Eastern Mediterranean in Honour of Seymour Gitin*, The William Foxwell Albright Institute of Archaeological Research – Israel Exploration Society, Jerusalem, 17–24.
- Gittin, S. – Dothan, T. – Naveh, J. 1997:** A Royal Dedicatory Inscription from Eqrn, *IEJ* 47, 1–16.
- Hackett, J. A. 2004:** Phoenician and Punic, in: *Cambridge Encyclopaedia of the World's Ancient Languages*, Cambridge, 365–385.
- Hackl, U. – Jenni, H. – Schneider, Chr. 2003:** *Quellen zur Geschichte der Nabatäer. Textsammlung mit Übersetzung und Kommentar*, NTOA 51, Universitätsverlag Freiburg Schweiz – Vandenhoeck & Ruprecht
- Harris, Z. S. 1939:** Development of the Canaanite Dialects. An Investigation in Linguistic History, *American Oriental Series* 16, New Haven
- Hess, R. S. 2006:** Writing about Writing: Abecedaries and Evidence for Literacy in Ancient Israel, *VT* 56, 342–346.
- Jamieson-Drake, D. W. 1991:** *Scribes and Schools in Monarchic Judah: a Socio-Archaeological Approach*, JSOT-Suppl 109, Sheffield
- Johnson, G. A. 1972:** A Test of the Utility of Central Place Theory in Archaeology, in: szerk. Tringham, R. – Dimbleby, G. T. W.: *Man, Settlement and Urbanism*, Duckworth, London, 769–785.
- Karasszon István 2009:** *Izrael története*, Kréné 10, Budapest
- Köszeghy Miklós 2001:** *Dávid*, Kréné 1, Budapest
- Kyle McCarter, P. Jr. 2008:** Paleographic Notes on the Tel Zayit Abecedary, in: szerk. Tappy, R. E. – Kyle McCarter, P. Jr.: *Literate Culture and Tenth-Century Canaan. The Tel-Zayit Abecedary in Context*, Winona Lake / IN, 45–59.
- Lehmann, R. 2008:** „Who needs Phoenicians?” – Vom Nutzen des Phönizischen für das Verständnis der Sprache des Antiken Israels - Überlegungen und Beispiele, in: szerk.: Witte, M. – Diehl, J.: *Israeliten und Phönizier. Ihre Beziehungen im Spiegel der Archäologie und der Literatur des Alten Testaments und seiner Umwelt*, OBO 235, Academic Press Fribourg – Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1–38.
- Lemaire, A. 2000:** Phéniciens et philistien: paléographie et dialectologie, in: szerk.: Aubert, M. E. – Barthélemy, M.: *Actas del Congreso Internacional de Estudios Fenicios y Púnicos, Cádiz, 2 al 6 de Octubre de 1994 I*, Cádiz, 243–249.
- Naveh, J. 1982:** *Early History of the Alphabet. An Introduction to West Semitic Epigraphy and Paleography*, Jerusalem / Leiden

- Pardee, D. 1987:** Review of J. C. L. Gibson: Textbook of Syrian Semitic Inscriptions III. Phoenician Inscriptions, Including Inscriptions in the Mixed Dialect of Arslan Tash Oxford 1982, *JNES* 46, 137–142.
- Rollston, Chr. A. 2008:** The Phoenician Script of the Tel Zayit Abecedary and Putative Evidence for Israelite Literacy, in: szerk. Tappy, R. E. – Kyle McCarter, P. Jr.: *Literate Culture and Tenth-Century Canaan. The Tel-Zayit Abecedary in Context*, Winona Lake / IN, 61–96.
- Sanders, S. 2004:** What Was the Alphabeth For? The Rise of Written Vernaculars and the Making of Israelite National Literature, *Maarav* 11, 25–56.
- Sass, B. 2005:** The Alphabeth at the Turn of the Millenium: The West Semitic Alphabeth ca. 1150-850 BCE, The Antiquity of the Arabian, Greek and Phrygian Alphabeths, *Tel Aviv University Occasional Papers* 4, Tel Aviv
- Tappy, R. E. 2008:** Tel Zayit and the Zayit Abecedary in Their Regional Context, in: szerk. Tappy, R. E. – Kyle McCarter, P. Jr.: *Literate Culture and Tenth-Century Canaan. The Tel-Zayit Abecedary in Context*, Winona Lake / IN, 1-44.
- Uziel, J. – Maeir, A. M. 2005:** Scratching the Surface of Gath: Implications of the Tell es-Safi / Gath Surface Survey, *TA* 32, 50–75.

Rövidítések:

BAR – Biblical Archaeologist Review

BASOR – Bulletin of the American School of Oriental Research

IEJ – Israel Exploration Journal

JNES – Journal of Near Eastern Studies

JSOTSuppl – Supplementum to Journal of the Study of the Old Testament

NEAEHL – szerk.: Stern, E.: New Encyclopaedia of Archaeological Excavations in the Holy Land I–V.

NTOA – Novum Testamentum et Orbis Antiquus

TA – Tel Aviv

VT – Vetus Testamentum

ZDPV – Zeitschrift des Deutschen Palästinavereins

Zusammenfassung

Die neuerlich in Tel-Zayit / Israel gefundene alphabetische Buchstabenreihe wirft neue paläographische und historische Fragen auf. Der Artikel versucht aufgrund der Buchstabenformen die Reihe paläographisch einzuordnen und möglichst genau zu datieren (Eisenzeit I, bzw. IIA). Nach der Datierung folgt die historische Auswertung des Befundes. Die Bedeutung der Buchstabenreihe aus Tell-Zayit besteht darin, dass man mit ihrer Hilfe die Ausdehnung und das Niveau der Bürokratie des davidischen Königtums besser beurteilen und verstehen kann.